

րեն. Շահաբաս կհրամայէ կանգնեցնել, և ամեն մի զօրականին իւր ձիոյ տուպրակով հող բերել լցնել նորա գլխին. որով կձեանայ այս փոքրիկ բլրակը ^{«Ա»} անտի—
Մազրայ,»

Խաչկաշն.

Իլանտաղոյ հիւսիսային արևելեան ստորոտի վերայ ձգուած է այս գիւղ, երբեմն Հայաբնակ. այս գիւղն ևս ընդունեց ունիթոռաց քարոզութիւնն. այժմու բնակիչք գեղջ՝ քառասուն տան չափ մահմետականք են, բայց չէ յայտ թէ հին Հայերն են լատինացած, թէ յետոյ այլ և այլ տեղերէ ժողովուածներ. եկեղեցի գեղջըս, որը հնութեան երեսնէ, և որը մահմետական մոլեռանդութեամբ այժմ միանգամայն գետնի հետ հաւասարուած ու եղած է գեղացւոյ մէկի պարտեղատեղ հիմունքն միայն միան նշմարելիք. այս գեղիս մէջ կրդիէ աղբիւր մի բարեհամ ի բաւականութիւն բնակչացն:

(Շարունակել)

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՇԽԻՆԿԱՅ.

(Շարունակել)

Գ. ՇԽԻՆԿԱՅ:

Որպէս և սա բաժանի յԱրևելեան Շիրակայ Ախուրեան գետով, նոյնպէս և յԱրազգաւորաց Արուց գետովն ի հիւսսոյ. յարեմտից ի գիւղօրայիցն Արուց. և ի հարաւոյ յարեմտեան Շիրակայ ձորովն Մազաբերդու 1):

(1) Այս բերդի յիշատակութեան առ պատմութանս սովին անուամբ ոչ պատահեցայ, որ աստ աս ամենեւին նովին անուամբ զեռ կոչի:

Եւ սա երկիր հացաւէտ, ընդարձակ դաշտորայս ունի, և յարեմտակողմն ի թիկունս Անոյ՝ տարածանին ընդարձակ լերինք խոտաւէտ և պարարտարօտ, և ձորս ձորս ի ձմերոց խաշանց, և քարանձաւայրս ի պահպանութիւն նոցա. բայց և երբեմն հիւս ձեան իջանէ, որպէս և յաւուրս մեր 1846 զիպաւ, որ առ դրամբ այրին զեղեալ եկաց, և փակեալ յանշնչութեան զխաշինս խեղդեաց:

Անի քաղաք իբրև երկոտասան ժամուհեռի կայ ի Արուց գրեհս ի միջակի անդ չորից մասանցն զետեղեալ. երկիր հացի, մսոյ և ձկանց: Մրգեղէնք իւր ի Բագարանէ, ի Աղզուանէ, յԱրարատեան դաշտէ գան բաղում առատութեամբ, թող զչորացեալ մրգեղէնս որ գայ յԱտրպատկանէ, յորոց զոմանս ածեն անդր ի Բաբիլոնէ:

Աղահանք իւր որ ի Աղզուան և ի Աղզը՝ մօտաւոր գոլով՝ մի է ի վաճառաց նորա, և տարածանի մինչև ի խորս Արատանի 2):

Այս քաղաք ի հանդիպոյ՝ յաջմէ Ախուրեան գետոյ ունի զքարակաւուրս հետ զհետէ բարձրացեալս, և ինքն կայ ի ձախմէ ի վեր ի վեր նոյնպէս բարձրացեալ արեւահայեցիկ, զիտող ի գետ անդր:

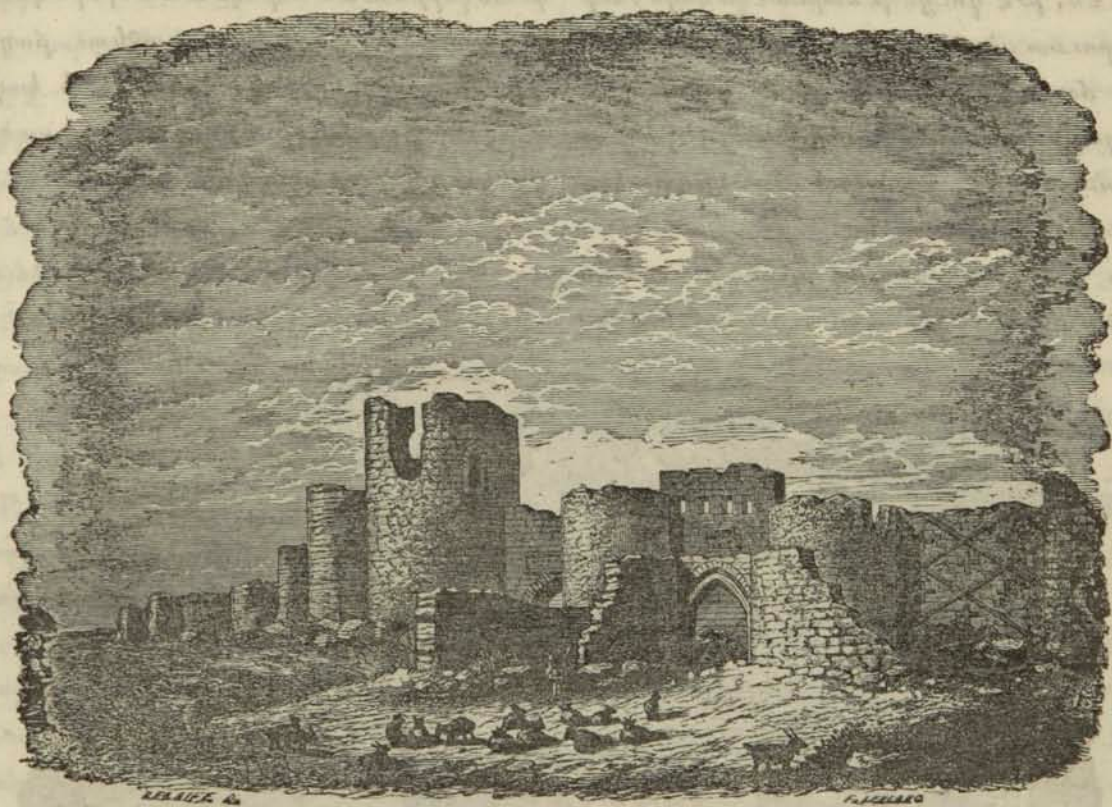
Ի հիւսսակողմն 3) կրկին պարիսպք նորա մեծաւ մասամբ անկործան. զորս

(2) Առ գիւղականս որք կարօտին անասնոց, բաղում պէտք ոչ սակաւութ աղովք շատանան. զի և նոցա պարտին տալ ուտել յամարան:

(3) Մէք զոր հիւսիսակողմն եղաք, Հ. Ներսէս վարդապետ յարեւակողմն գնէ ի Բագմաւկաին, որում չմ բաւական հակառակել, բայց ինձ այսպէս թուեցաւ, իցէ թէ ի հիւսիս արևելից իցէ կամ յարեւելս հիւսսի:

կարծեմ թէ ի գետեզերացն առեալ ի վեր, և երկայնեալ, և ընդ դուռնն անցեալ բոլորէ զանկիւն յարեմուտս շրջելով, աւարտէ ի վերայ Վաղկոցաց ձորոյն, զի

անտի անդր և չեք իսկ պէտք պարսպի, բնական զիրք ապառաժին անմատոյց պարիսպ է առ խորին ձորովն:

Պարիսպ և Գլխաւոր դուռնը (Նոյ).

Ըստ կող համր մեծի պարսպին արտաքոյ է տափարակ զաշտաժար յերիս ժամու ծանապարհ անդր քան զԽոշափանս և զՎաղլար երկայնեալ դէպ ի վեր ի գետն, և տարածեալ յարեմուտս ի վեր քան զՂալա:

Յարեմուտիողմն ի ձորն Վաղկոցաց իջեալ ի ներքոյ քաղաքին և թագաւորական ապարանին է ապառաժն, յորոյ ի միջին տեղուջ են բազում ծակովք, ոմանք լուռն, ոմանք նոցա պատուհանք, ընդ իս սանդղովք պարտի դք ելանել, և սո լռակելով մտանել, զուցէ, ձորն այսչափ

ցածագոյն չէր, ձմեռոց խաշանց զործեալ ի, են զայդոսիկ:

Ի ձորոյ աստի դէպ յարեմուտս երկայնաձգի ձորն Վաղկոցաց, և սկզբնաւորին յերկուց կուսէ ստորոտք լերանց, ըստ ձորոյն և սոքա ծաղկազդեւտք, խոտաւէտ, և պարարտարօտ, որք ի վեր անդր հետ զհետէ բարձրանան լայնանան, և յառաջ գնացեալ բաժանեն զարեմանն Շիրակ, և զոր ի նոյն կողմն զսահմանս իսկ Վաղլուանու, ի սահմանաց Շիրակայ Ենոյ և Վարոց, և այնպէս աղխաղխեալ երթան հանդիպին Սօղանու լերին:

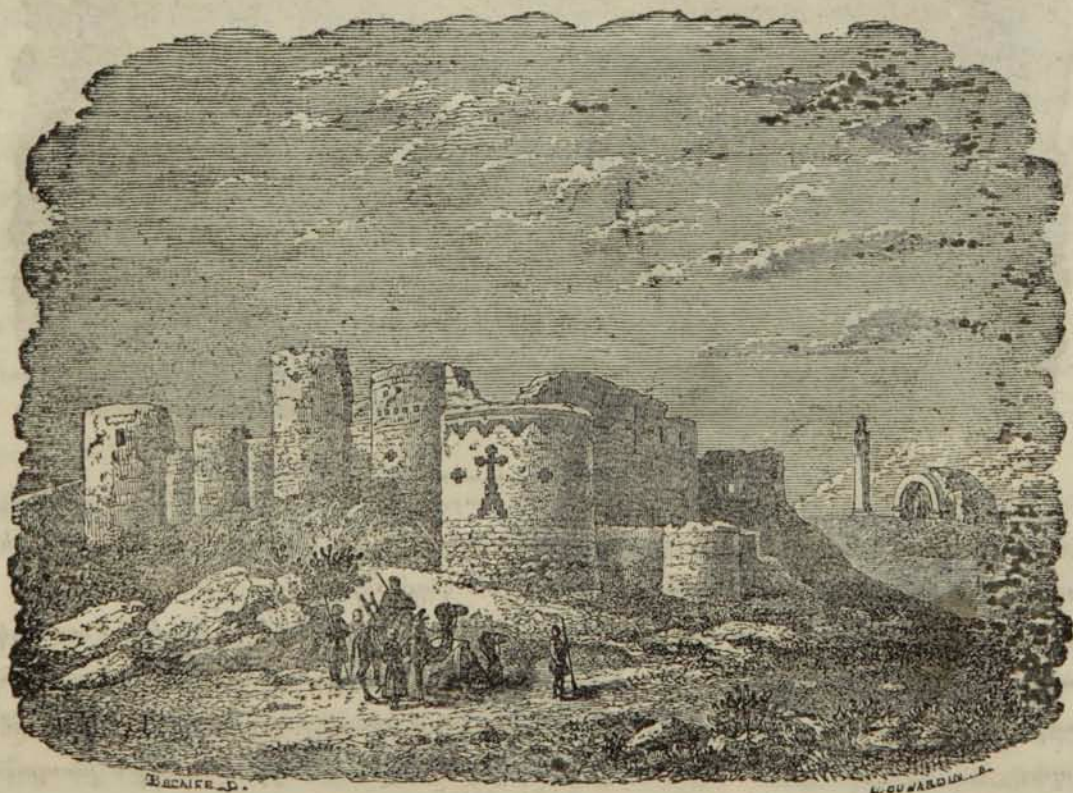
Իսկ ջուրն ճաղկոցաց իջեալ ընդ ծակոտկեն ապառաժն ընդհարեալ, խոտորի ի հարաւ, և պատեալ զայնու կողմամբ քաղաքին մտանէ յԱխուրեան: Իմ կարծիք են, թէ գուցէ ի նախնումն զայս ջուր ի վերուստ անտուստ խոտորեցուցեալ բերեալ մուծեալ իցեն ի դրան կողմանէ ի քաղաքն. զի այնչափ բազմամարդ քաղաք առանց ջրոյ, և ածելոյ ի վեր, զհարդ կարէին բաւականանալ:

Ի ճաղկոց - ձորոյ անտի ընդ ցածագոյն տապառաժուտ ճանապարհ յառաջ խաղա-

ցեալ հասանէ ի Մաղղբերդ, յորմէնսկր կայ արեւմտեան Շիրակ:

Շրջապատ քաղաքիս թուի ինձ լինել չորից ժամուց ճանապարհ, բոլորեալ առ գետն զերբն և առ ձորոյն և առ պարսպան:

Ախուրեան գետ և զառաջեալ քաղաքիս խոտորումն ինչ ցուցանէ, և կազմէ զկրզզին քարաժայռ բերդաւոր, ցածագոյն յոյժ քան զքաղաքն:

Պատկերով Բնոյ յարեւմտեան կողմէ.

Պամուրջ սորա երբ արդեօք քանդեալ իցէ, չբաւեցաք զխաւ իկրոց և կամ յաւանդութեանց:

Ի միջ քաղաքին է բարձրագոյն տեղի ինչ հայեցիկ յամենայն կողմն, ուր հին և

առաջին բերդն լեալ է, շինեալ կամ նոսրեալ, կամ ընդարձակեալ յԱշոտոյ Մասկերէ Բագրատունոյ: Չի սա յառաջագոյն լեալ է աւան փոքր, յորժամ Շիրակ էր ի ձեռս Ամասարականաց, յորոյ

բազում գանձուք զնոյ զնեաց Աշոտ Մսակեր 783, և կանգնեաց զբերդն. և յառաջ քսն զգահանիստ լինելն՝ յիշատակի ի Յովհաննէ Աթուղիկոսէ Անի բերդ:

Ի նախշուն եկեղեցւոյ՝ յորոց որմունս գորով պատկերք նկարեալք՝ առեալ է զայդ անուանակոչութիւն. գոյ գեանուդի ճանապարհ, ընդ որ իջեալ, և անթաց ի ներքուստ Ախուրեան գետոյ անցեալ յայնկոյս ի հանդիպակացն ելանէ ի դուրս:

Հայեցեալ ցբարձրութիւն ելից և մօրց նորա, և ընդ ոչ բազմօք բացակայութիւն, և ցխորութիւն գետոյն, պարտ է ասել թէ ել և էջք սորա են աշտիճանաւորք:

Այժմ ելից ճանապարհնորա որ ի հանդիպոյ փակեցին Ռուսք, առ արգելուլ զգորդոց և զփախտեկից երթեկեկութիւն:

Օայսպիսի գեանուդի ճանապարհ լուեալ էի լինել և ի բերդն Անի, որ ի Վարանաղիս, ի ներքուստ Ափրատայ անցեալ ելանէ ի հանդիպոյ: Օոր ոմանք կարծեն ջրոյ ճանապարհ լինել. բայց հայեցեալ յաշխատութիւնսն և ի վտանգս՝ արժան է ասել, թէ վասն ջրոյ, և եթէ քաջ ևս դիւրութեամբ յԱփրատայ ածել ջուր ի բերդն բաւէր: Ապա պարտ է գիտել, թէ վասն պաշարման ժամանակի լեալ է, պաշար ածել, զորս առնուլ ի ներքս, և կամ ի պահու անակնկալ՝ անտի ելեալ յարձակել ի վերայ պաշարողաց:

Օխարդ և իցէ, է գործ մեծի և տաժանակիր աշխատութեան՝ զմահուչափ վտանգս յանձնառելոց: Աւ զարմանս իմն բերէ, զի այն գետ որ ի վերուստ վայրահակ ծանրութեամբն ընթանալ ընթանայ, և հոլովեալ զլորէ զքարինս մեծամեծս իսկ,

եթէ յանկարծակի պատահեցէ, և կամ ընդ ձեղքուածսն հասանիցէ, զինչ կոծիկ 4) նիւթ ի պատրաստի ունէին, քաջ և իսկոյն խց սնել զայն, և անընդհատ յառաջ տանել զսկսուածն:

Ինձ թուի թէ այս բերդ որ զանուն առ Անի կոչման, զի որպէս նա, և սա կալաւ զնոյն գետնուդի շաւիղ, և յառաջ քան զԱշոտ Մսակեր ոչ պատահեցայ կոչել աւանիս Անի: Ապա նա ինքն որ ի կողմանց Սպերու գաղթեցաւ աստ յետ շինելոյ զբերդս. նա և զայս պիտանի բերդին կարծեալ՝ շինեաց զշաւիղս համեմատ առաջնոյ Անուոյն, անտի կոչեցաւ երկրորդ Անի և սա:

Աւտ օծաւ թագաւոր Աշոտ Գ. Ողորմած կոչեցեալն 961, և շինեաց զներքին պարիսպն, յորմէ և սկիզբն էառ լինել գահանիստ թագաւորացն Բագրատունեաց:

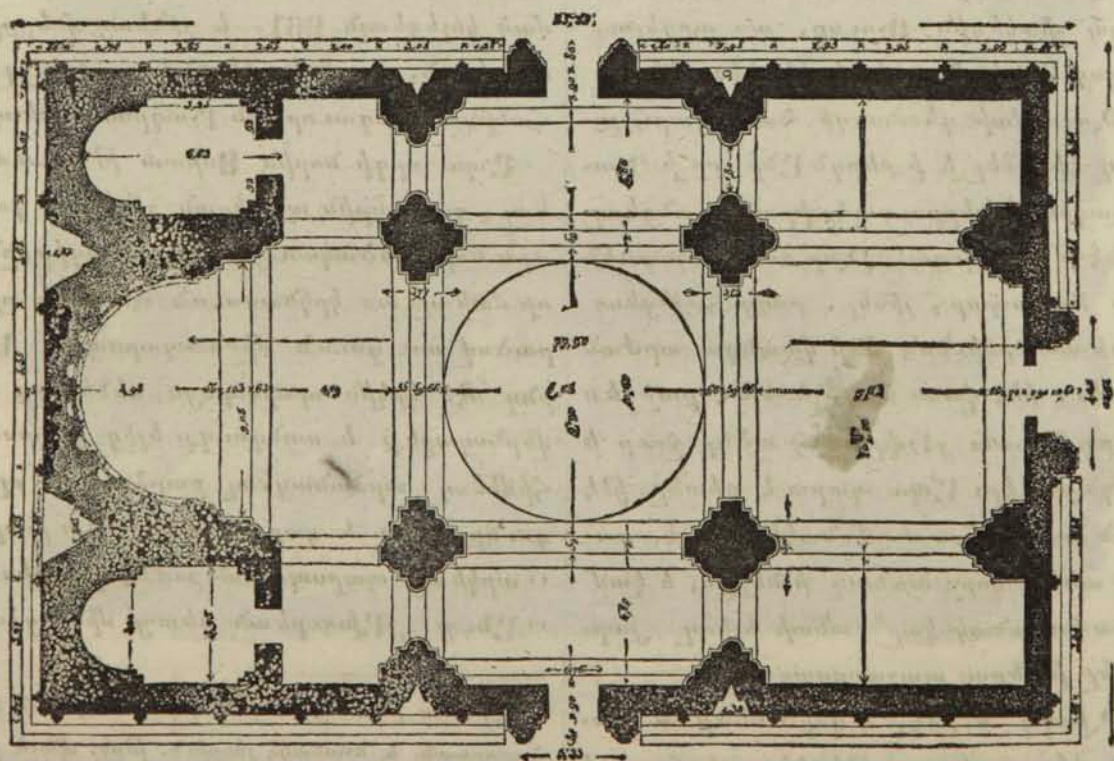
Ապա որդի նորին Սմբատ թագաւորեալ, զարտաքին պարիսպն շինեաց, դուռն նորա մեծակառոյց և բարձրադիր, ընդ որ մտեալ առ դուռն միջնապարսպին: Աւ ընդ մէջ կրկին պարսպացս սնենակք և վերնայարկք և սանդուղք ելից ի նոսա. հիմնեալ արձանացեալ բարձրաբեձ բրբուռնք ահեղ և զարմանալի: «Սա լեալիւր «արկեալն պարսպափակ առնէ զպարիսպն «Անուոյ յԱխուրեան գետոյ մինչ ցձորն

(4) Այս բառ յաճախ ի գործածութեան է ի Հայաստան, և նշանակէ լնօքին. թըն. մինչև բայ իսկ կազմեն, կոծկեմ, կոծկեցի: Ախորժ էր ինձ զհայեցի անուանս խոտոց, զոր անդ անուանէին հաւաքել. բայց տեսի զնոսա անգիտակ. և զոր յայնկոյս հաւաքեցի ի գաւառագրութեան Գեղարքունոյ եղեալ եմ:

«Ճագիողաց, կրով և վիմօք մածուցեալ
 «մահարձանօք բրգացն բարձրաբերձ պա-
 «ընսպեալ բացագոյն քան զՀին պարիսպ-
 «քնն յընդարձակութիւն քաղաքին: Աւ-
 «մայրազերան դրամբք և երկաթագամ
 «հաստահեղոյս բեւեռապինտ ամրացու-
 «ցեալ: Արկանէ և հիմն մեծաշէն եկե-
 «ղեցւոյն Աթուղիկէ, որ այժմն ասի
 «Արրորդութիւն՝ ի նոյն քաղաքին Ա-
 «նուոյ՝ ի ձեռն ճարտարապետին Տրդա-
 «տայ, որ զԱթուղիկոսարանին եկեղե-
 «ցին շինեաց, այն է յԱրգինայ:

Չայս Արրորդութեան Ակեղեցի յետոյ
 եղբայր իւր Վազիկ թագաւոր բովանդա-

կեալ լրացոյց, շինեալ զայն ամենապա-
 ծառ վայելչութեամբ, բարձրաբերձ կամա-
 րօք զմրեթաւորեալ, և աւարեալ 993,
 և զարդարեաց զայն ծիրանածաղիկ զար-
 դու, և ոսկեղէն և արծաթեղէն անօ-
 թովք, և յայնմ հետէ յԱնի փոխադրե-
 ցաւ աթոռ Աթողիկոսութեան: Ի շի-
 նութեանս այսմիկ գործակից էր Ատորա-
 միտէ բարեպաշտ թագուհին Վազկայ, որ
 էր դուստր Վասակայ Ախականի իշխա-
 նին Աւենեաց. որ յետ մանգարարութեան
 իւրոյ զերկու թագաւորանոց որդիս, իս-
 պառ տուեալ էր զանձն ի գործ հոգեդա-
 կան վարուց:

Յարաւանի մայր Ակեղեցւոյն Անուոյ.

Չղարմանաշէն եկեղեցւոյս, սակաւութեամբ յառաջն ծանօթս, զոր և ի շայաստանեայց լրագրի հրատարակեալ տեսի: Առաւել ևս էր գովեստն, զոր ընծայէր Հ. Կերսէս վարդապետ ի Բաղմավէսն, ուստի ոչ այլ ինչ կամիմ յաւելլու աստ. այլ զի ի վերայ կրկին պահարանացն են և վերնապահարանք, որոց զրունք ի վերայ զրանց պահարանին անկանին. և այժմ բաց է. ընդ որ միայն բաղմաշաիճան սանդղովք ելանել հրնար է:

Արտաքոյ զհարաւային և զարեւմտեան կողմամբ դեռ կան սրահք սալայատակք:

Սգկիթն որ ի քաղաքիս, համակ ի միոյ կարմրագոյն քարահանքէ, ի դահաւէժ իմն տեղւոյն զհիմն առեալ բարձրանայ. և յիւս անդ առ իւրաքանչիւր կարգ դասաւորութեան քարանց քաղելով իմն ի ներքս ներքս եկաւորի, մինչև ցհաւասարութիւն գետնոյն, ուր արկանէ զկամար, և տարեալ կցէ ընդ հիմունս առաջին սեանցըն. ընդ կամարաւն խորին նկուղ թողու, զորոյ մի կամարն քանդեալ են գուցէ կարծեալ ի նմա լինել պահենեաց ինչ:

Ի ձև չորեքկուսի է չորիւք սեամբք, են և որմասիւնք նորա. ոչ այնչափ բարձրագոյն կամարակապ. կից նմին է և բուրգն ի նոյն քարահանքէ:

Արդարև սա ի ձև ժամատան իմն է, բայց կամ տաճար առ նովաւ, կամ տեղի խորանի ոչ դիտեցի. և զի բուրգն իսկ է ի նոյն քարահանքէ, և ևս չեն քարինք սորա որպէս զեկեղեցեացն որձաքար: Ապա երևի թէ և արհեստաշէն, յետոյ մզկիթ կանգնեալ, և ոչ յեկեղեցւոյ շրջեալ, զոր թերևս ստուգեսցեն արձանագրութիւնք

յարտաքին որմն նորա Պարսկերէն, Վլրացերէն և շայերէն:

Ի պատմութիւնս պատահիմք յիշատակութեան այլ և այլ եկեղեցեաց շինութեան, բայց որպէս մեք ոչ ըստ արժանւոյն շրջեցաք՝ յաղեխարշ խորովանաց սրտի, նոյնպէս և ոչ լիուլի ստորագրութեան նորա դիպայցայս վայր, որպէս և այս իսկ մեծաւ մասամբ թերի և ոչ զերծ ի սխալանաց գուցէ:

Արանի թէ մի ոք ի հայրենասէր բանագիտաց՝ զամենայն զգրեալքս զորս ի մէնջ, և զորս և յայլոց ազգաց գրեցին, ի ձեռն ունելով, եւթնեակ մի շրջադայէր, մինչև բաւական լինել զթերին լցուցանել, և զսխալանսն ուղղագրեալ տայր ի լոյս, հաւաքեալ և զարձանագրութիւնսն:

Արդ թիւ շինութեան և բարեզարդ պայծառութեան քաղաքիս Անուոյ՝ տեսաք լինել յամի Տեառն 979, ի ծաղկախիտ պարտիզի դաշտին Շիրակայ քաղաք պանծալի, և պարծանք քաղաքաց վայելացաւ: Այսալ շինութեամբ և բնակութեամբ, հարստացաւ, նախանձելի ցուցաւ:

Ոհ, զի՞նչ ասացից, ի ներքուստ փուշք և դժնիկք անմիաբանութեան և ատելութեան հեղձուցիկ արարին զնա, և հըրդեհեալ կիզեն զբարեվայելութիւն: Թող զորս յարտաքնոց անտի աղարձակ էին, երբեմն ի մէնջ, և երբեմն օտարք յօտարաց խլել և յափշտակել:

Վաճառեցաւ սա ի Յոյնս, զոր Աստիվարդ պատմաբան մեղմով իմն ընծայէ Պետրոսի Գետադարձի, թէպէտ այն եղև կամօք Յովհաննու թագաւորի:

Արկին դառն և անիրաւ վաճառումն եղև յերկցուէն ապիրատէ: Հուսկ ուրեմն

ի զործ եղաւ չարանենդ դրժողութեամբ վեստ Սարգսի:

Եւին Յոյնք, ցրուեցին զբաջս ի Հայոց. չբաւեցին պահպանել մինչև Պարսիկք աւերածով և կոտորածիւ առին ի ձեռաց նոցա: Լանց ի Վիրս, ի Թաթարս, տարուբերէր ի մին և ի միւսն:

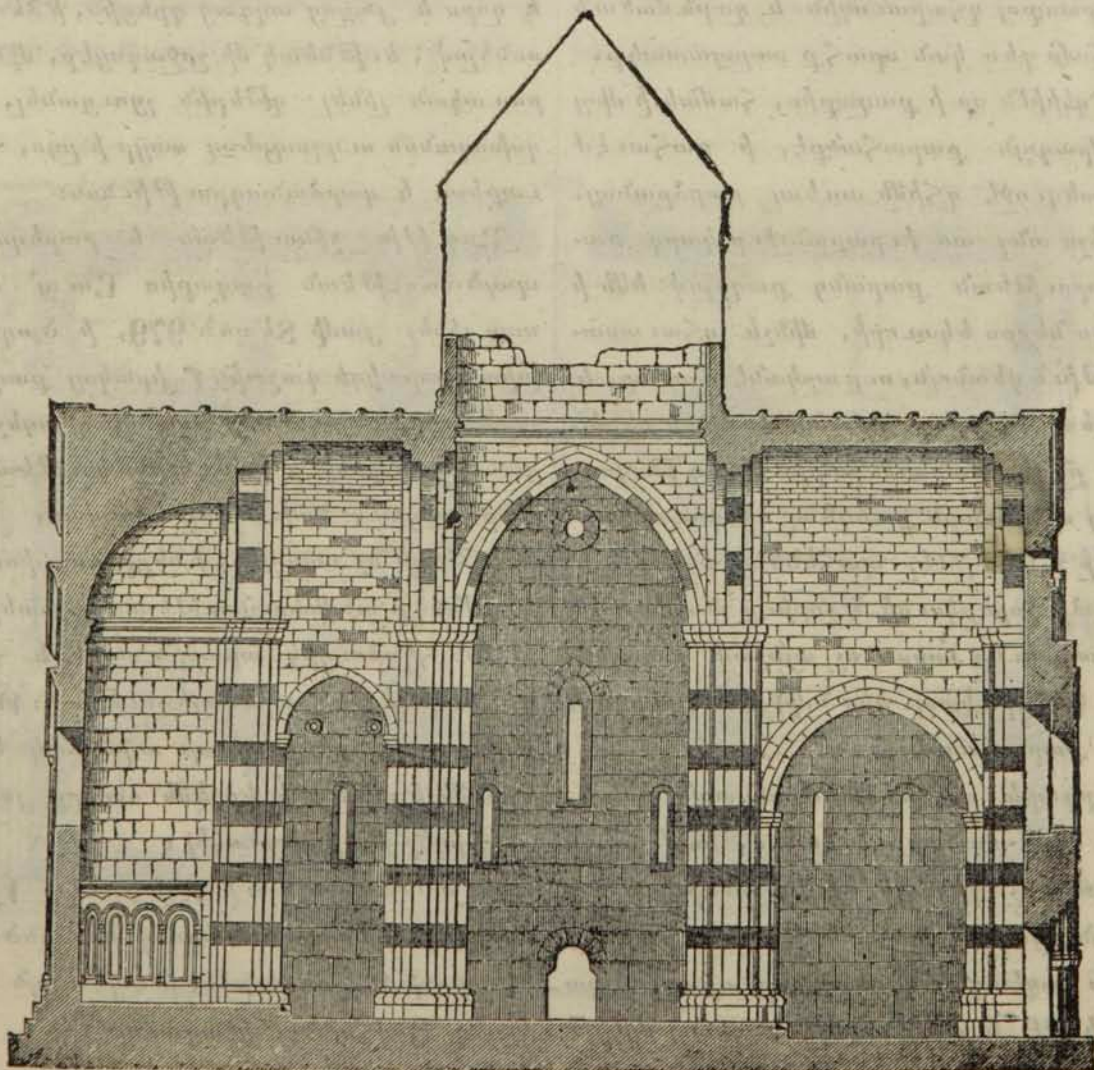
Յամին 1319 եղև վերջին կործանումն սորա ի շարժոյից երկրի. և որ մինչև ցայն վայր հայրենասիրագոյնքն ի Հայոց բաւեցին զօրել և կալ, սկսան թողուլ իսպառ և տարադէպ գնացեալ ցրուեցան յերկիր

հեռաւոր: Եւ մնաց այս քաղաք ամայի և թափուր ի բնակչաց. և հեազհետէ բառնին և հնութեանցն մնացորդ:

Մեք ցայս վայր. ուր իցեն եղերերգութն Պողթանայ. թող յարիցեն ողբերգութն ի լաց և յաշխար զաւերածովք մեծի քաղաքիս:

Օ ի իմ որպէս ի շջել անդ իմում ոչ բաւեցի ճնշել զարտօսբ աչաց, և տանել բեկման ոգւոյ, սապէս և ի բանիս ընդերկարել տկարացեալ, անցանեմ յոր դէմն եղեալ եմ:

(Շարանակի):

Ներքին երևոյթ հայր Լիւեղեայն Ընայ.